

**ԱՂԻԲԵՋԱՆԻՑ ԲՈՆԱԳԱՂԹՎԱԾՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԼՂԴ-ՈՒՄ**

Արցախյան շարժումը հայոց նորագույն պատմության կարևորագույն էջերից է: Սկիզբ առնելով որպես արցախահայության շահերի պաշտպանությանն ու ինքնորոշման իրավունքի ապահովմանն ուղղված շարժում իՍՂՄ տարածքում, այն հետագայում ունեցավ զարգացման որակապես տարբեր փուլեր՝ հանրահավաքներ, ռազմական գործողություններ ու պարտադրված պատերազմ և դե-ֆակտո՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնիշխան հանրապետության ձևավորում:

Թվարկված իրադարձությունների ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական, այլ նաև մշակութաբանական-ազգաբանական տեսանկյունից: Վերջին տասնամյակներում ազգաբանական գիտության համակարգում ձևավորվել ու զարգանում են նոր ուղղություններ՝ «պատերազմի ազգագրությունը» և «բռնության ազգագրությունը»¹: Պատերազմի և բռնության դրսևորումների ուսումնասիրությամբ զբաղվող ազգաբանների համար ուշագրավ են այն մեխանիզմները, որոնք կիրառում է արտակարգ իրավիճակում հայտնված հանրությը կամ վերջինիս առանձին հատվածը ինքնապաշտպանության կազմակերպման, կենսագործունեության ապահովման նպատակով: Չեչենական, աբխազական, արցախյան և այլ հակամարտություններին վերաբերող նյութերում ցույց է տրված, որ շատ դեպքերում գործում է «մենք-նրանք» պարզ երկբևեռ հակադրությունը, ինչը թույլ է տալիս մի կողմից՝ բյուրեղացնել ու հիմնականում դրական հատկանիշներ

¹ Տես՝ **В. Тишков**, Общество в вооруженном конфликте: этнография чеченской войны, М., 2001; Антропология насилия (отв. ред. В. Бочаров, В. Тишков), М., 2001:

րի հիմամբ ամբողջացնել ինքնապատկերացումները, մյուս կողմից՝ ամբողջացնել ու շրջանառության մեջ դնել բացասական պատկերացումների այն համախումբը, որը վերաբերում է հակառակորդին, թշնամուն: Ազգաբանական տեսանկյունից կարևոր է նաև, թե ինչպես է հասարակությունը ինքնակազմակերպվում արդեն պատերազմից հետո, ինչպիսի ինստիտուտներ ու արժեքային կողմնորոշիչներ է կիրառում հասարակական բնականոն ու ներդաշնակ հարաբերությունների վերականգնման համար:

Արցախյան շարժումը պատերազմի ազգագրության տեսանկյունից դիտարկելիս կարևոր է մեկ հանգամանք ևս. 1980-ական թթ. վերջից, մինչև ռազմական գործողությունների սկզբը, և՛ ՀՀ-ն և՛ ԼՂՀ-ն բախվեցին փախստականների խնդրին:

Ադրբեջանի իշխանությունների կազմակերպած ջարդերի ու բռնի տեղահանությունների հետևանքով հարյուր հազարավոր հայեր փախստականի կարգավիճակով հայտնվեցին Հայաստանում ու Ղարաբաղում: Այսինքն, արդեն արտակարգ իրավիճակում հայտնված հանրույթը ստիպված էր մտածել նման վիճակում հայտնված ևս մեկ խմբի՝ փախստականների տեղավորման մասին, հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ ի տարբերություն ադրբեջանցիների, որոնք տեղափոխեցին ունեցվածքի մեծ մասը, Ադետի գոտում՝ ստացան միլիոնավոր ռուբլիների փոխհատուցում, Ադրբեջանից բռնագաղթված մեր հայրենակիցները հեռացել էին առանց ոչնչի:

Սկզբնապես փախստականների մի մասը տեղավորվեց Ստեփանակերտում, այլ քաղաքներում ու գյուղերում, հանրակացարաններում, ծանոթների, բարեկամների ու ազգականների մոտ, ապրելով խիստ ծանր պայմաններում, հաճախ ուղղակիորեն հայտնվելով նաև ռազմական գործողությունների գոտում: Այդ տարիներին ողջ Արցախը իրենից մի մեծ ռազմական ճամբար էր ներկայացնում:

Արցախյան պատերազմի ընթացքում աստիճանաբար ազատագրվեցին ու հայկական կողմի վերահսկողության տակ անցան հարյուրավոր բնակավայրեր: Դրանց զգալի մասը հայաբնակ էր կամ խառը բնակչություն ուներ: 1988 թ. դրությամբ, և հակամարտության առաջին տարիների ընթացքում, Ադրբեջանի վարած բռնագաղթի պետական քաղաքականության հետևանքով, ժամանակավորապես զրկվել էր հայկական բնակչությունից: Այդպիսիք էին Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-

սային, Բերդաձորի ենթաշրջանի և Հաղրութի շրջանի «Ձորակի» գյուղերը: Ողջ ԼՂՀ-ում և նրան հարակից տարածքներում հարյուրից ավելի գյուղեր և մի քանի քաղաքներ այժմ ունեն փոքրաթիվ հայ բնակչություն: Քաղաքներից համեմատաբար մեծաթիվ բնակչություն ունեն Շուշին ու Բերձորը, գյուղերից՝ շուրջ մեկուկես տասնյակ գյուղեր Մարտունու, Մարդակերտի, Քաշաթաղի ու Քարվաճառի շրջաններում¹: Վերաբնակեցումը ստեղծված իրավիճակում հանդես է գալիս որպես հարկադրված միջոցառում: Արցախում ապաստանած հազարավոր փախստական ընտանիքներին միայն Ստեփանակերտում տեղավորել հնարավոր չէ, կապված քաղաքի սահմանափակ հնարավորությունների հետ: Ուստի, որպես հիմնական տարբերակներից մեկը հանդես է գալիս բնակությունը ազատագրված քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերում: Ըստ տարբեր աղբյուրների 1990 թ. Ղարաբաղում հաստատվել էր մոտ 30.000 փախստական, իսկ զինադադարից հետո, ճշտված տվյալներով, ԼՂՀ տարածքում ապրում էր Ադրբեջանից բռնագաղթած 21.150 մարդ²:

Ազգագրական տեսանկյունից ուշագրավ են հատկապես Շուշիում ընթացող գործընթացները: Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ վերաբնակեցման բոլոր փուլերում փախստականները, նախկին շուշեցիների ու ստեփանակերտցիների հետ, կազմել են քաղաքի բնակչության հիմնական խմբերից մեկը: Ըստ 1996 թ. տվյալների շուշեցիները կազմում էին քաղաքի բնակչության 20.7%-ը, ստեփանակերտցիները՝ 28.3%-ը, Ադրբեջանից բռնագաղթվածները՝ 21%-ը: Եթե հաշվի առնենք, որ Ստեփանակերտից տեղափոխվածների մի մասը նույնպես փախստական է, ապա վերջիններիս տեսակարար կշիռը քաղաքի բնակչության մեջ ավելի բարձր կարելի է համարել: Փախստական ընտանիքներ բնակվում են այլ քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերում ևս:

Ստեղծված իրավիճակում, երբ արդբեջանական կողմն անընդհատ շահարկում է փախստականների հարցը, Ադրբեջանից հայ փախստականների վերաբնակեցման խնդիրը պետք է համարվի ԼՂՀ

¹ Տես՝ Ա. Ղաթաղյան, Մ. Գարրիեյան, Շուշին 1992-2002 թթ., Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ), Եր., 2004:

² ԼՂ Հանրապետություն, 1995, 04. 02:

իշխանությունների քաղաքականության գերակայություններից մեկը, ընդ որում, փախստականների ներհոսք պետք է կազմակերպվի նաև ԶԶ-ից ու ՌԴ տարածքներից: Վերաբնակեցումը, ինչպես արդեն նշեցինք, հարկադրված միջոցառում է, որը հնարավորություն է տալիս մեր հայրենակիցներին ապահովել գոյության քիչ թե շատ տանելի պայմաններ ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակում:

Փախստականների վերաբնակեցումը ունի նաև կարևոր քաղաքական նշանակություն: Արցախյան հակամարտության տարբեր փուլերում, նաև՝ զինադադարից հետո, ադրբեջանական իշխանություններն ու պետական քարոզչամեքենան բազմիցս անդրադարձել են փախստականների խնդրին, շեշտելով Ադրբեջանի տարածքում հարյուր հազարավոր փախստականների մասին: Իրականությունը, սակայն փոքր-ինչ այլ է: Փախստականի կարգավիճակը ենթադրում է պարտադրված գործողությունների արդյունքում բնակության պետության փոփոխություն: Այդպիսիք Ադրբեջանի տարածքում ԶԶ-ից տեղափոխվածներն են, որոնք, ինչպես նշեցինք, ի տարբերություն Ադրբեջանից փախստական հարյուր հազարավոր հայերի, Չայաստանից հեռացան ըստ էության կենսագործունեության կազմակերպման անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումների իրագործումից հետո. փոխհատուցումներ, բնակարանների փոխանակում և այլն: Ավելին, հիմնականում գյուղաբնակ ադրբեջանցիները պարզապես զբաղեցրին Բաքվում, Սումգայիթում, այլ քաղաքներում հայերի կողմից լքված տասնյակ հազարավոր բնակարաններն ու տները: Քարոզչական տեսանկյունից այս փաստը ունի կարևոր նշանակություն: Չայ փախստականների և ադրբեջանցի փախստականների կորուստներն անհամեմատելի են և փոխհատուցման խնդիրը պետք է դրվի հայ-ադրբեջանական միջպետական հարաբերությունների հիմքում:

Այլ կարգավիճակում են ռազմական գործողությունների արդյունքում ազատագրված բնակավայրերից տեղափոխվածները, որոնք դեյուրե ունեն ներքին տեղահանվածի կարգավիճակ, քանի որ տեղափոխությունները եղել են մեկ պետության, այն է՝ Ադրբեջանի տարածքում: Չայկական կողմը ռազմական գործողությունների արդյունքում ընդամենը ԼՂԶ բնակչության ֆիզիկական անվտանգությունն ապահովող գոտի է ձևավորել, որի նույնիսկ մի մասի զիջումը պետք է համարել «բարի կամքի դրսևորում», անկախ միջազգային տարբեր կառույցների

ու կազմակերպությունների փաստարկներից ու հիմնավորումներից: Չմոռանա՞նք, որ նմանատիպ խնդիրներ ունի ԼՂՀ-ն ևս: Էական է նաև Շահումյանից տեղափոխվածների հարցը, որը վերջին տարիներին կարծես դուրս է մղվել բանակցային գործընթացից, մինչդեռ տեղահանված հազարավոր ընտանիքներ այսօր բազմաթիվ դեպքերում չունեն բնակության բավարար պայմաններ, զբաղվածություն, տանելի կենսամակարդակ:

Այսինքն, անկախ փաստարկներից, հիմնախնդրի դիտարկումը միջազգային իրավունքի նորմերի շրջանակներում, ենթադրում է համարժեք լուծումներ ու միջոցառումներ: Խոսելով փախստականների մասին ու ներկայացնելով տարբեր պահանջներ, ադրբեջանական կողմը չպետք է մոռանա, որ ինքը ևս պարտավորություններ ունի հարյուր հազարավոր հայ փախստականների առաջ: Ներքին տեղահանվածների փաստն արձանագրելիս պետք է հաշվի առնվի, որ այս իրողությունն իր հերթին հետևանք ու արդյունք է ԼՂՀ-ին պարտադրված բացահայտ պատերազմի: Միջազգային ատյաններում այս փաստի համակողմանի, հաշվարկված ու հիմնավորված ներկայացումը պետք է դրվի ինչպես ԶԶ, այնպես էլ ԼՂՀ մոտեցումների հիմքում:

Փաստահավաք առաքելության գեկույցը, որում նշվում էր, որ ազատագրված տարածքներում վերաբնակեցվողները հիմնականում փախստական ընտանիքներ են, ասվածի ապացույցն է: Ադրբեջանական կողմն իր հերթին խոչընդոտում է փաստահավաք առաքելության իրականացմանն արդեն Շահումյանի տարածքում: Երկակի ստանդարտների քաղաքականության հիմքում ընկած է այն, որ հայկական կողմի տվյալներով Շահումյանում իրականացվում է արդեն կազմակերպված վերաբնակեցում, ավելին, ոչնչացվում են պատմաճարտարապետական բազմաթիվ հուշարձաններ:

Ամփոփելով, կարող ենք արձանագրել, որ փախստականների վերաբնակեցումը ԼՂՀ-ում առկա իրավիճակով պայմանավորված երևույթ է: Ավելին, այն պետք է կրի զանգվածային բնույթ, քանի որ փախստականների ճնշող մեծամասնությունը ըստ էության զրկված է բնակության նախկին վայրեր վերադառնալու բոլոր հնարավորություններից: